

הסבר היראים למחלוקת רב ושמואל

גמרא שבת דף קב,ב:

(1) מסתת משום מאי מיחייב?

רב אמר: משום בונה, ושמואל אמר: משום מכה בפטיש.

(2) העושה נקב בלול של תרנגולים, רב אמר: משום בונה, ושמואל אמר: משום מכה בפטיש.

(3) עייל שופתא בקופינא דמרא, רב אמר: משום בונה, ושמואל אמר: משום מכה בפטיש.

שתי שאלות בגמרא

פשטות הגמרא היא שרב מחייב רק משום בונה, ושמואל מחייב רק משום מכה בפטיש. יש להקשות: מדוע לא נחייב מטעם שתי המלאכות? דהיינו: א. מדוע רב לא חייב בכל הדוגמאות הללו מטעם מכה בפטיש (מלבד חיוב בונה)? ב. מדוע שמואל לא חייב בכל הדוגמאות הללו מטעם בונה (מלבד חיוב מכה בפטיש)? (שאלה כזו מצינו כבר בגמרא מ"ק דף ב,ב, שם נחלקו רבה ורב יוסף לגבי מנכש ומשקה בשבת האם חייב מטעם חורש או מטעם זורע. אביי הקשה להם: מדוע לא נחייב מטעם שתי המלאכות? וכי תימא שאין לחייב שתי חטאות על אותה פעולה, הרי מדברי רב כהנא מוכח שאפשר, ומסיימת הגמרא בקשיא. אין כאן המקום להאריך ולפלפל יותר בשאלה זו של חיוב שתי חטאות על אותה פעולה).

דברי המפרשים ניתן למצוא תשובות שונות לשאלות שלעיל, במאמר כאן אתמקד בפירושו המיוחד של ר' אליעזר ממץ (בספר יראים) לסוגיה.

דברי היראים

כתב בספר יראים:¹

ואם נאבד מפתח תיבה והוא צריך לפותחה בשבת ישבר לכתחילה ואין בדבר חשש איסור, שאין בנין וסתירה בכלים, כדתניא בתחילת כל הכלים [=שבת דף ק"ב ב]: דלת של שידה תיבה ומגדל נוטלין, ומפרש רבא טעמא: משום דקסבר אין בנין בכלים ואין סתירה בכלים, דתנן בחבית שנשברה [שבת דף קמ"ו א'] שובר אדם את החבית לאכול ממנה גרוגרות, ותניא: חותמות שבכלים מתיר ומפקיע וחותר, ובפ' במה מדליקין [=שבת דף כ"ט א'] אמרינן: אמר רב יהודה אמר רב: מסיקין בכלים ואין מסיקין בשברי כלים מסיקין בכלים - אין לך סתירה גדולה מהסקה. [=ובכל זאת מותר, משום שאין איסור סתירה בכלים].

והא דאמרינן בהבונה [שבת דף קב,ב]: "עייל שופתא בקופינא דמרה, רב אמר: משום בונה, ושמואל אמר משום מכה בפטיש", אלמא סבירא ליה לרב יש בנין בכלים, ואם יש בנין יש סתירה, דחדא טעמא הוא כדאמרינן בכל הכלים [קכב,ב], וא"כ קשיא דרב אדרב?²

הא לא קשיא, דבהבונה הכי פירושו: רב אמר משום בונה - פי': מרה זאת מחוסרת בנין בחסרון שופתא הלכך אין בו איסור מכה בפטיש, שאינו נקרא מכה בפטיש אלא בדבר שאינו מחוסר בנין, שהכאת פטיש הוא לאחר גמר בנין, ולא אמר רב: "משום בונה" לומר שיש חיוב בונה בדבר, דהא אין סתירה ובין בכלים! ולא אמרינן 'משום בונה' אלא להסירו מטעם מכה בפטיש שהוא לאחר בנין, שלעולם בחסרון בנין לא תהיה מלאכת מכה בפטיש. פי' בקוצר: "משום בונה" = אין בו אלא טעם בונה, ומאותו בונה אין חיוב, דאין בנין בכלים. וכל הסוגיא נוח לפרשה אחר פירוש זו.

דברי היראים יש תשובות לשתי השאלות שלעיל:

א. רב לא מחייב מטעם מכה בפטיש משום שמלאכת מכה בפטיש היא רק בדבר שכבר היה בנוי, וכעת הוא מלטש ומשפר אותו.

ב. שמואל לא מחייב מטעם בונה משום שאין בנין בכלים. אז למה רב מחייב? מחדש היראים: גם רב לא מחייב מטעם בונה, ומה שאומר רב "משום בונה" זה רק לאפוקי שאין בזה מלאכת מכה בפטיש. ברצוני להעמיק בשתי הנקודות שחידש היראים.

¹ עמוד ז' מצוה רעד (הפיסוק וההדגשות שלי). דברי היראים הובאו גם בהגהות מרדכי כאן בפרק הבונה, סימן תסא.

² שהרי רב פוסק מסיקין בכלים, ומכאן שהוא סובר שאין סתירה בכלים - כפי שכתב היראים לעיל. השאלה מודגשת יותר בהגהות מרדכי.

מכה בפטיש רק בליטוש דבר הראוי לשימוש

היראים מסביר שרב לא מחייב מטעם מכה בפטיש, משום שרק בדבר שאינו מחוסר בנין יש איסור מכה בפטיש. סברה זו כתב גם המאירי שבת דף קד, ב:

אע"פ שביארנו שאם כתב אות אחת סמוך לחברתה פטור, וכן הדין בארג חוט אחד על האריג, מכל מקום אם כתב אות אחת והשלים בו ספר, או ארג חוט אחד והשלים בה בגד חייב, שכל שהשלים בה חשובה היא כשתיים וחייב משום כתב.

וחכמי הדורות שואלים בה כהוגן: ויתחייב בה משום מכה בפטיש, וכמו שאמרו בפרק כלל גדול: "האי מאן דשקיל וגר' חייב משום מכה בפטיש"?

ותירצו שלא נאמר מכה בפטיש אלא במלאכה שנשלמה כלה, כגון שחצב אבן בהר ונתפרקה כלה מסביבותיה, ונמצא שנשלמה מלאכת האבן אלא שלא נפלה, וזה מכה בפטיש ומפילה, **שנמצא המלאכה בגוף אותו דבר כבר נשלמה**. וכן מה שאמרו בשקיל אקופי בגלימיה, שהרי הגלימא כלה עשויה. אבל באלו לא נשלם הספר והבגד עדיין, **וכל שהוא עושה לצורך השלמה אינו מכה בפטיש**, שאם לא כן אף המלאכות שתחלתן וסופן בא כאחד, כגון קצירה וכיוצא בה היה ראוי להתחייב בה משום מכה בפטיש.

(נראה לי שראשונים אחרים וביניהם רש"י לא קיבלו גדר זה, אבל אין כאן המקום להרחיב ולהוכיח זאת).

הסבר פני יהושע למחלוקת רב ושמואל

ראוי לשאול: אם חיוב מכה בפטיש רק לאחר שהחפץ נשלם, מדוע שמואל חייב בשלושת המקרים הללו מטעם מכה בפטיש (ולא קיבל את דברי רב)?
כתב פני יהושע כאן:

... אלא דבהך סברא גופא פליגי רב ושמואל: היכא שתחלת המלאכה וגמר מלאכה באין כאחת אי מחייב בהו משום בונה לחוד, או משום מכה בפטיש לחוד? דאפשר דדוקא היכא דבתחלת מלאכה חזיין לעיקר מלתיה אלא שאח"כ חוזר ומייפהו או מרחיבו הוא דשייך ביה הנך תרי חיובי: מעיקרא משום בונה ולבסוף משום מכה בפטיש, וכה"ג אשכחן בכלי משכן, משא"כ היכא שתחלתו וגמרו באין כאחד שפיר שייך הך פלוגתא דרב ושמואל דהכא. כן נראה לי, וזוהו נתיישב כמה דקדוקים בשמעתין.

נראה מלשון פני יהושע שסברת היראים והמאירי (שאת דבריהם לא ראה) בגדר מלאכת מכה בפטיש היא גופא מחלוקת רב ושמואל כאן, ושמואל מחייב מטעם מכה בפטיש גם באופן שתחלתו וגמרו באין כאחד.

הסבר אחר לדברי היראים

קשה לי על הסברו של הפני יהושע מדברי הגמרא כאן:

וצריכא, דאי אשמעינן קמייתא [=מסתת] - בההיא קאמר רב משום דדרך בנין בכך, אבל עושה נקב כלול של תרנגולים, דאין דרך בנין בכך - אימא מודה ליה לשמואל.

ואי אשמעינן בהא - בהא קאמר רב, משום דדמי לבנין, דעבדיה לאוירא. אבל שופתא בקופינא דמרא, דאין דרך בנין בכך - אימא מודה ליה לשמואל.

ואי אשמעינן בהא - בהא קאמר שמואל, אבל בהנך תרתי - אימא מודה ליה לרב, צריכא.

הגמ' אומרת שאם לא היה כתוב המקרה השלישי (של עייל שופתא בקופינא דמרא) הוה אמינא שאין דרך בנייה בכך ואפילו רב מודה שאין חיוב בונה. אבל לפי היראים בלא"ה אין וויכוח בין רב ושמואל במקרה השלישי **האם לחייב מטעם בונה**: לכו"ע אינו חייב מטעם בונה (שהרי אין בניין בכלים). המחלוקת בין רב ושמואל היא האם לחייב במקרה זה **מטעם מכה בפטיש** או לא, ומה זה קשור לשאלה אם דרך בניין בכך או לא!?

לכן נראה לי לפרש את מחלוקת רב ושמואל (על פי שיטת היראים) באופן אחר (ולא כהסבר הפני יהושע). רב ושמואל מסכימים לסברת היראים, שחיוב מכה בפטיש רק לאחר גמר הבנייה, ומה שמחוסר בנייה אין בו מלאכת מכה בפטיש. המחלוקת ביניהם היא ביישום סברה זו ביחס לשלושת המקרים המוזכרים בגמרא: לדעת רב לפני ביצוע הפעולות הללו החפץ עדיין מחוסר בנין, ולכן יש לחייב מטעם מלאכת בונה (ואי אפשר לחייב מטעם מכה בפטיש), ואילו לדעת שמואל בשלושת המקרים תהליך הבניה כבר הסתיים, והפעולות הללו הם רק שיפור ולא בנייה, ולכן החיוב מטעם מכה בפטיש. (מסתת: האבן כבר ראויה לבנין גם ללא הסתימות, והסתימות הוא רק לצורך נוי. **לול של תרנגולים**: המבנה קיים, והנקב נועד לשיפור – כדי להוציא את הריח. **עייל שופתא בקופינא**: היתד כבר מחובר למרא, והשופתא רק מחזק אותו. צריך לומר שהמרא ראוי לשימוש גם בלי החיזוק).

מה שאומרת הגמי "אין דרך בנין בכך" - פירושו שפעולה זו אינה דומה לבנייה, אלא היא שיפור בלבד. זו כוונת היראים שאומר: "וכל הסוגיא נוח לפרשה אחר פירוש זה" - כי היסוד שלו מסביר את הצריכותות של הגמי. הגמרא אומרת שאילו היו מובאים שני המקרים הראשונים הייתי חושב שבמקרה השלישי אין דרך בניין בכך - כלומר: חיזוק החיבור של היתד למרא אינו חלק מהבנייה עצמה, כי היתד כבר תקוע בברזל, וגם רב יודה לשמואל שחייב משום מכה בפטיש.

חיזוק לדברי יש בהסבר היראים את לשון רב "משום בונה":

ולא אמרינן 'משום בונה' אלא להסירו מטעם מכה בפטיש שהוא לאחר בנין, שלעולם בחסרון בנין לא תהיה מלאכת

מכה בפטיש.

משמע גם שמואל מסכים לעיקרון שמלאכת מכה בפטיש הוא רק לאחר בנין, ולכן אומר רב שעייל שופא בקופינא דמרא נחשב בונה, וממילא ברור שאי אפשר לחייבו מטעם מכה בפטיש. (אבל לדברי פני יהושע כאשר רב אומר "משום בונה" זה עדיין לא מסביר לשמואל מדוע לא ניתן לחייב מטעם מכה בפטיש, שהרי שמואל מחייב גם כאשר תחלתו וגמרו כאחד מטעם מכה בפטיש).

יישוב הדוחק בפירוש היראים

כאמור לעיל, היראים מסביר שאי אפשר לחייב מטעם בונה, משום שאין בנין בכלים, וגם רב מודה לכך. מה שאומר רב "משום בונה", כוונתו רק לומר שיש לקשר את הפעולה לבונה ולא למכה בפטיש, ולכן בכלים לא חייב כלל.

הפירוש נראה לכאורה דחוק מאד: הגמרא אומרת: "משום מאי מחייב? רב אמר: משום בונה", ואילו לדברי היראים רב לא מחייב חטאת! היה ראוי לגמרא לומר: רב פוטר, ושמואל מחייב.

עוד יש להקשות מדברי המשנה:

הבונה כל שהוא, והמסתת, והמכה בפטיש ובמעצד, הקודה כל שהוא - חייב.

מבואר במשנה שמסתת כל שהוא חייב חטאת או סקילה, ובדברי המשנה אי אפשר כלל לדחוק שהכוונה רק לאפוקי חיוב מכה בפטיש, אלא הכוונה שחייב בפועל חטאת!

התשובה פשוטה: לגבי מסתת רב אכן מחייב חטאת מטעם בונה. ואע"פ שאין בנין בכלים: היות שהאבן עתידה להיבנות בבנין המחובר לקרקע, וסיתות האבן הוא חלק מתהליך הבנייה, נחשב חלק מתהליך בניה שיש בו חשיבות, ולא נחשב בנין בכלים. וכן נראה מלשון המאירי כאן:

המסתת את האבן - ר"ל שמפצל ממנה בליטות שנשארו שם ומרבעה, ויתבאר בגמ' לדעת רב שאף הוא חייב משום

בונה, שכל שהוא מתאר את האבן ומיפה אותה לצורך בנין הוא.

³ גם לגבי לול של תרנגולים נראה שרב מחייב חטאת, ואע"פ שאין בנין בכלים: הלול לא נחשב כמו כלי, אלא כבנין המחובר לקרקע משום שהוא כלי גדול ואין דרך לטלטלו. (סברה זו כתבו הרשב"א והר"ן שבת דף קמו"א, וכן נפסק באו"ח שיד, א ברמ"א שכלי שיש בו ארבעים סאה נחשב כקרקע לענין סתירה).

מלשון היראים (וכן ראשונים רבים אחרים) נראה שקושייתו - כיצד דברי רב שמחייב מטעם בונה מתיישבים עם הכלל "אין בנין בכלים"? - מוסבת רק על המקרה של "עייל שופתא בקופינא דמרא", כי מקרה זה הוא בנין של כלים.

לאור האמור לעיל נראה שלשון הגמרא: "משום מאי מחייב? רב אמר: משום בונה" נאמר תחילה לגבי מסתת, וכן לגבי עושה נקב בלול של תרנגולים, ושם הכוונה כפשוט המלים, שרב מחייב חטאת או סקילה מטעם בונה. היות שהשתמשה הגמרא בלשון "משום בונה" ביחס לדעת רב בשני המקרים הראשונים, נקטה הגמרא אותו לשון ("אידי") גם לגבי עייל שופתא בקופינא דמרא, ושם הכוונה (כפי שנדחק היראים) היא רק לאפוקי מדעת שמואל, אבל אפילו רב לא מחייב במקרה השלישי מטעם בונה, היות שאין בנין בכלים.

³ עוד אפשרות ליישב: מדובר שהאדם מסתת על אבן שכבר מחוברת בבנין. אבל תירוץ זה אינו נראה לי.